
RECENZIÓK

HEGYI ÁDÁM: „... azt közönséges helyen fel olvasni éppen nem tanátsos...” Az olvasás és a vallásellenesség kapcsolatai a Békési Református Egyházmegyében 1781 és 1821 között.

Debrecen, TtRE Gyűjtemények, 2018. (A Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények kiadványai) 391 old.

A felvilágosodással jelentkező egyház- és vallásellenesség vizsgálata hosszú évtizedekig ideológiai szempontból terhelt területnek számított. A jelenség elemzése során csakis egyfajta eredmény születhetett: a reakciós egyházakkal szemben álló haladó eszmével azonosították. Ez a kényszer megszűnt, így lehetőség nyílik a források objektív bemutatására. Hegyi Ádám a legújabb kötetében a vallásellenesség elterjedését vizsgálja a történeti Békési Református Egyházmegye területén a 18–19. század fordulóján. A négy évtizedes időintervallum határait két évszám adja: 1781 – a türelmi rendelet kihirdetése és 1821 – az egyházmegye területi és szerkezeti átalakítása. A mai határok által háromfelé szakított esperesség területe a korábbi Csongrád, Békés, Csanád, Arad, Temes és Torontál vármegyékre terjedt ki, mintegy harminc anyaegyházat foglalva magában, viszonylag kevés filiával.

A monográfia nyolc nagyobb fejezete közül az első az olvasás és a vallásosság kapcsolatát vizsgálja. Ami a vallásellenes jelenségeket illeti, a felvilágosodás kutatójának jelentős adóssággal kell szembenéznie, s ennek ledolgozására jó lehetőség az egy földrajzi terület egy felekezethez tartozó lakosságának feltérképezése. A szerző elsőként a kegyesség és az olvasási szokások kapcsolatát vizsgálja, idekapcsolva az olvasással terjedő vallásellenesség vizsgálatát is. A vidékies életmódot folytató békési református lakosságra vonatkozó forrásokat kutatva két irányban indul el. Vizsgálja (a főként néprajzi módszerekkel feltárható) népi vallásosságot és beveti az olvasmánytörténet eszköztárát. Forrásait széles körből válogatja: az elsődlegesen fontos egyházközségi- és egyházmegyei iratok mellett az omniáriumokat, az iskolai iratokat, a canonica visitációs iratokat, a végrendeleteket és a világi igazgatási szervek által képzett hivatalos iratokat is vallatóra fogja. Ezek feldolgozásához az elmúlt években fél országésznyi területet bejár.

Hegyi Ádám elsőként az egyházmegye vezető lelkészeinek működését és a praxisukkal kapcsolatban keletkezett vallásellenességre utaló forrásokat kutatja. A traktus lekipásztorait vizsgálva felidézi Szőnyi Benjámint, aki a fizikoteologizmus lelkes hirdetőjeként indult, majd a felvilágosodás vallásellenes tendenciáinak hatására fordult ismét az isteni kijelentés bizonyossága felé. Szolgálati helyén, Hódmezővásárhelyen is észlelt olyan deista és naturalista irányú eseteket, amelyek az ortodox irányváltását magyarázhatják. A másik példa egy káplán-tanítóé, aki „borgózós mámorában” a feláradást tagadta és Mózeset becsmérelte.

A 19. század elején az egyházmegyében bekérték az újonnan szolgálatba álló lelkészek beszédeit, hogy azokat részben dogmatikai, részben „minőségellenőrzési” szempontból átvizsgálhassák, majd 1811-től az olvasott könyveikről is számot kellett adniuk. Az Úri Sándor gyomai segédlelkész esetében lefolytatott „heterodoxia-vizsgálat” is tartogat meglepetéseket. Úri állítólag emberi alkotásnak vélte a Bibliát, és tagadta Krisztus megváltó szerepét. Lehetséges azonban, hogy a vallásellenes filozófiai nézeteket a szószékről cáfoló prédikátor bonyolult okfejtését értette félre a közönsége, s ebből született a feljelentés.

A gyülekezetek nem voltak könnyű helyzetben, a török kiűzése után újjászervezett településeken gyakran nemzetiségi és felekezeti szempontból is markánsan különböző családok éltek együtt. A déli területeken eleve lazább volt az egyházfegyelem, és az sem javított a helyzeten, hogy II. József jelentősen szűkítette a presbitériumok mozgásterét az egyháztagok jó útra térítésében. Hegyi Ádám a Rittbergben tapasztalt templomkerülési ügygel szemlélteti, hogy a traktus területén nem volt szokatlan a vallási közömböség megjelenése, amelynek hátterében azonban személyes konfliktusok állhattak, s nem valamiféle filozófiai meggyőződés.

A 19. század elejére átalakult az egyházmegye népének vallásossága. Ennek egyik oka a különböző felekezetűek együttélése, egymásra hatása volt. Terjedt a vallási türelem, Szentesen például kifejezetten jó viszony alakult ki a katolikus és a református papok között. Nem volt ritka a több felekezet javára való végrendelkezés, vagyis a századfordulót követően elkezdődött a felekezeti határok lassú lebomlása. Ugyanakkor olyan esetet is megismerhetünk, ahol a katolikus plébános durva provokációval igyekezett csapdát állítani a protestánsoknak.

Az egyházmegyében észlelhető vallásellenességről megtudjuk, hogy alapvetően egyéni eseteket lehet felmutatni, tömeges jelenségről nem beszélhetünk. A radikalizálódás szemléltetésére a leginkább feltárható eset Fábián János békési rektor állam- és vallásellenes kátéja nyomán bontakozik ki. A természeti vallás visszaállításában hívó tanító a kereszténységet emberi alkotásnak vélte, s a dogmák megbizonyíthatatlansága mellett érvelt. Békési értelmiségiekből és polgárokból álló kört is szervezett a tanai népszerűsítésére, ügyének (mintegy isteni ítéletként) a börtön és a téboly vetett véget. Katekizmusra különböző filozófiai művek kompilációja volt, amelyben (paradox módon) bibliai idézetekkel bizonyította igazát. Nem volt sem ateista, sem deista, nézeteivel a felekezeti határok lebontásán dolgozott. Hegyi Ádám nem tartja szükségesnek a káté forrásait vizsgálni, ugyanakkor a szöveg függelékben való közlésével ennek is megteremti a lehetőségét. Vallásellenes művek után kutatva Fábián könyvtárát is vizsgálat alá vonták, a 290 könyvből kéttucatnyit talált gyanúsak a cenzor. Ennek azonban elenyésző része volt igazán „veszélyes”: néhány francia folyóiratszám és Diderot névtelenül megjelent vallásgúnyoló írása.

Pap Mihály köröstarcsai jegyző részegen okozott botrányt vallásellenes kijelentéseivel, majd az istentiszteletet is többször megzavarta. A vizsgálat során derült fény rá, hogy eszméinek hátterét különböző személyekkel folytatott beszélgetésekből merítette, vagyis közszájon forogtak a vallásellenes eszmék a térségben.

A békési református családok olvasmányaiába is betekintést nyerhetünk a kötet segítségével. Bibliák, zsoltárkönyvek, egy-egy imakönyv és a ponyvairodalom néhány darabját tárja elénk a szerző. Alig néhány intézményi (tanácsi, iskolai), illetve magánszemélytől (lelkész, rektor) származó könyvjegyzék maradt ránk. Ezt egészíti ki két könyvkötő eladásra kínált árukészlete, valamint Szalai Pál és Kis Bálint szentesi lelkészek könyvtárának a ma is fellelhető része. Meglehetősen vékony olvasói rétegről árulkodnak a források Békésben, és jellemzően nem a vallásellenes munkák forogtak kezében. A békési reformátusok számára a könyv a századfordulón inkább státuszszimbólum lehetett, mint a művelődés eszköze. A bibliaolvasás elterjedt volt, a lelkészek nagy többségének ekkor már volt Bibliája (az előző szá-

zadokban nem mindig jutottak hozzá). Egyéb olvasmányait tekintve mind mennyiségben, mind minőségben nagy eltérések lehettek. A gyülekezetek, iskolák is rendelkeztek már Bibliával a közösségi használat jeleként (leginkább kegyes ajándékozók jóvoltából), a laikusok körében gyakori volt a családi Bibliáról való végrendekezés.

A felkutatott források tanúsága szerint az egyházmegyében mindössze három (!) személy olvasott valláskritikai műveket. Bár olvasás útján alig terjedtek Békésben a vallásellenes eszmék, az elmaradott művelődési viszonyok nem szabtak gátat nekik. Azt is figyelembe kell venni ugyanakkor, hogy tipikusan olyan művekről van szó, amelyek birtoklása vagy olvasása ritkán kerülhetett nyilvánosságra.

A szerző nem hiába rendszeres kutatója a magyar-svájci református kapcsolatoknak, példái közül jó néhány származik az ottani reformátussággal történő összevetésből. Gyümölcsöző lenne még a békésihez hasonló multietnikus és felekezeti sokszínű területekkel, például a mai szlovák-ukrán-magyar határvidékhez tartozó Beregi Egyházmegyével, esetleg a művelődéstörténeti szempontból jobban kutatható Nyugat-Dunántúllal való összevetés. Ehhez azonban még olyan, mikroszinten elvégzendő kutatások hiányoznak, mint amelyet a most ismertetett kötet tár elénk.

A törzsszöveget követik a források: Fábián János kátéja és könyvjegyzéke, az egyházkerületben működő iskolák és települési tanácsok könyvjegyzékei, könyvkötők árukészletének lajstroma. A felhasznált források jegyzéke, gazdag irodalomjegyzék, valamint az elmaradhatatlan név- és helynévmutató zárja a kötetet. A Békési Egyházmegye 1820 körüli állapotát bemutató térkép hasznos kiegészítő a területet kevésbé ismerők számára.

Nagy nyereségnek tartjuk, hogy a Magyar Nemzeti Levéltár és az egyházkerületi levéltárak mellett a kötet olvasóinak rálátása nyílik a nehezen hozzáférhető, szétszórt gyülekezeti forrásokra is. Néhány apróbb hiányosságot kivéve valóban hasznos, adatokban gazdag kötetet vehet kézbe az érdeklődő olvasó. Meg kell jegyezni például, hogy a kötetben leírt esetekben többször is megjelenik a francia felvilágosodás (radikálisabb) eszméit terjesztő „ismeretlen” vándordiák alakja. Ebből arra következtethetünk, hogy a református kollégiumok szupplikáló tanulói vagy az ünnepi legációba érkező teológushallgatók, esetleg a külföldről hazatérő peregrinusok fontos szerepet játszhattak a vallásellenes nyugat-európai eszmék terjesztésében csakúgy, mint korábban például a puritanizmus, a coccejanizmus és a karteziánizmus esetében.

A kötet szerkesztésével párhuzamosan Hegyi Ádám és munkatársai 2018 augusztusában újtára indítottak egy repozitóriumot.¹ A projekt során a vallásos élettel kapcsolatos, a gyülekezetek külső és belső kapcsolataira utaló, valamint a kulturális viszonyokat tükröző dokumentumokat gyűjtene össze. A fent említett szövegeket (például a Fábián-féle kátét vagy az egyházközségi iratokat) „hasonmásban”, időnként PDF formátumban olvasható átirásban is megtaláljuk. Az adatbázisban közölt jelenleg több mint kétszáz dokumentum és a most bemutatott kötet hasznos forrás lehet a 18–19. század fordulójának egyháztörténete iránt érdeklődők számára.

(ism.: *Oláh Róbert*)

¹ A mindennapi élet egyháztörténeti forrásai a Békési Református Egyházmegye gyülekezeteiben 1711–1821 között. Letölthető a bekref.bibl.u-szeged.hu/ oldalról.